

Erik Kulavig

Det sovjetiske „undersamfund“ i teori og praksis¹

Var sovjetborgerne de forkuede og systemtro nikkedukker, som eftertidens syn på Sovjetunionen giver indtryk af? Eller snød de systemet, hver gang det vendte ryggen til? Det er i alt sin korthed problemstillingen i denne artikel. Med andre ord rejser spørgsmålet om borgernes faktiske loyalitet over for det sovjetiske regime. Analysen bygger på nyt empirisk materiale fra årene under Den anden Verdenskrig. Artiklen er således et bidrag til den forskning i det sovjetiske (civil-)samfund, som såvel russiske som vestlige historikere og samfundsforskere under betegnelsen samfundshistorie omsider kan opdyrke som et af de meget forsømte områder. Artiklen argumenterer for, at befolkningens opbakning til regimet ikke var slet så stor og så entydig, som det hidtil har været almindeligt at mene, og at samfundet spillede en systemnedbrydende rolle.

Teorien: De traditionelle opfattelser udfordres

Skønt modstandere af og folk, der var mildere stemt over for det sovjetiske regime eller måske ligefrem tilhængere, af indlysende årsager var dybt uenige om det meste, der angår sovjetisk historie, synes de dog at være enige om én ting, nemlig at Sovjetunionens historie er historien om udviklingen af en stærk statsmagt. Tilhængerne begrundet det med, at staten havde en solid opbakning fra „masserne“, fordi der blev ført en politik, der var i deres interesse, mens modstanderne hævder, at den sovjetiske stat var stærk, fordi den var i stand til at undertrykke befolkningen ved hjælp af fysisk magt og ved hjælp af en altomfattende, massiv og teknisk avanceret propaganda. Fra disse to forskellige kanter nærmer man sig altså en forståelse af det sovjetiske system, der af det selv samme systems propagandaapparat blev formuleret som „Folket og partiet er en enhed“ (*Narod i partija ediny*).

Den russiske sociolog og emigrant Aleksandr Zinoviev, der indtil 1991 var en skarp kritiker af systemet (senere er han drejet 180 grader, men det er en anden historie), skrev i 1980:

„Der er stadig folk, der håber, at Sovjetunionen og de andre kommunistiske lande vil vende tilbage til det, der var før kommunismen. Disse håb er forgæves. Kommunismen er ikke en tidsbegrænset siksak i historien, men en epoke ... Kommunismen indebærer en social selektion af de mest tilpasningsdygtige individer, den styrkes af en systematisk ideologisk bearbejdning af befolkningen, og resultatet er en bestemt social-biologisk evolution ...“ (Zinoviev, 1994).

Den amerikanske samfundsforsker Zbigniew K. Brzezinski skriver: „I gennem mange år har man måtte kalde dette system for totalitært. Ikke blot fordi samfundet var undervunget det politiske system, men også fordi samfundet med

Erik Kulavig

Det sovjetiske „undersamfund“ i teori og praksis¹

Var sovjetborgerne de forkuede og systemtro nikkedukker, som eftertidens syn på Sovjetunionen giver indtryk af? Eller snød de systemet, hver gang det vendte ryggen til? Det er i alt sin korthed problemstillingen i denne artikel. Med andre ord rejser spørgsmålet om borgernes faktiske loyalitet over for det sovjetiske regime. Analysen bygger på nyt empirisk materiale fra årene under Den anden Verdenskrig. Artiklen er således et bidrag til den forskning i det sovjetiske (civil-)samfund, som såvel russiske som vestlige historikere og samfundsforskere under betegnelsen samfundshistorie omsider kan opdyrke som et af de meget forsømte områder. Artiklen argumenterer for, at befolkningens opbakning til regimet ikke var slet så stor og så entydig, som det hidtil har været almindeligt at mene, og at samfundet spillede en systemnedbrydende rolle.

Teorien: De traditionelle opfattelser udfordres

Skønt modstandere af og folk, der var mildere stemt over for det sovjetiske regime eller måske ligefrem tilhængere, af indlysende årsager var dybt uenige om det meste, der angår sovjetisk historie, synes de dog at være enige om én ting, nemlig at Sovjetunionens historie er historien om udviklingen af en stærk statsmagt. Tilhængerne begrundet det med, at staten havde en solid opbakning fra „masserne“, fordi der blev ført en politik, der var i deres interesse, mens modstanderne hævder, at den sovjetiske stat var stærk, fordi den var i stand til at undertrykke befolkningen ved hjælp af fysisk magt og ved hjælp af en altomfattende, massiv og teknisk avanceret propaganda. Fra disse to forskellige kanter nærmer man sig altså en forståelse af det sovjetiske system, der af det selv samme systems propagandaapparat blev formuleret som „Folket og partiet er en enhed“ (*Narod i partija ediny*).

Den russiske sociolog og emigrant Aleksandr Zinoviev, der indtil 1991 var en skarp kritiker af systemet (senere er han drejet 180 grader, men det er en anden historie), skrev i 1980:

„Der er stadig folk, der håber, at Sovjetunionen og de andre kommunistiske lande vil vende tilbage til det, der var før kommunismen. Disse håb er forgæves. Kommunismen er ikke en tidsbegrænset siksak i historien, men en epoke ... Kommunismen indebærer en social selektion af de mest tilpasningsdygtige individer, den styrkes af en systematisk ideologisk bearbejdning af befolkningen, og resultatet er en bestemt social-biologisk evolution ...“ (Zinoviev, 1994).

Den amerikanske samfundsforsker Zbigniew K. Brzezinski skriver: „I gennem mange år har man måtte kalde dette system for totalitært. Ikke blot fordi samfundet var undervunget det politiske system, men også fordi samfundet med

vold og magt var blevet omformet efter en ideologisk kalke" (Brzezinski, 1989). I den officielle partiretorik hed det på samme tid: „Den kommunistiske lære er almægtig, den kommunistiske stat stabil som aldrig før, folket og partiet er en enhed“.

Ifølge Zinoviev havde den sovjetiske befolkning med få undtagelser mistet sin sunde fornuft, sin frihedstrang og selvspekt og var blevet til en „biologiseret slave“. Den kollektive personlighed eller „gennemsnitsmennesket“ (*srednyj tjolovek*), der af samme Zinoviev er blevet betegnet som *homo sovieticus*, var i den kommunistiske doktrins vold.

„Undersamfundet“

Zinovievs *homo sovieticus* er det stik modsatte af den engagerede, kritiske og politisk deltagende samfundsborger, der forudsættes i den vestlige politologiske civilsamfund, navnlig Almond og Verbas deltagende politisk kultur (Almond og Verba, 1963). Zinovievs mennesketype er en ekstrem variant af deres undersåt-kultur, den rene slavementalitet. Men Zinovievs opfattelse og hele den syntese, som de traditionelle analyser rummer, udfordres af teorien om undersamfundet, der mest konsistent er blevet formuleret af A.M. Timofeev, men som flere andre forskere i Øst som i Vest gennem længere tid har været på sporet af (Davies, 1997; Kulavig, 1999; Lewin, 1995; Rossman, 1997; Schlapentokh, 1989; Timofeev, 1997).

Undersamfundet befolkedes af de borgere, der ikke tænkte og ikke handlede, som partiet foreskrev. De kan imidlertid ikke betegnes som antisovjetiske eller som dissidenter, fordi de som regel udadtil lod som om, de fulgte de formelle regler, mens de i virkeligheden forfulgte egne mål. Man kan sige, at begrebet søger at indfange den faktiske autonomi inden for det sovjetiske civilsamfund uden at benytte begrebet, fordi dets konnotationer af netop autonomi i forhold til statsmagten er uheldige i sammenhæng med et så trods alt totalitært og stramt styret samfund som det sovjetiske (sammenlign Keane, 1993).

Timofeev forkaster den opfattelse, at det sovjetiske regime hvilede på en bred folkelig opbakning, men er samtidig kritisk over for den totalitaristiske tilgang. Han mener, at begge fløje har stirret sig blinde på den sovjetiske doktrin og forvekslet den med virkeligheden. De første vidste måske ofte bedre, men løj i sagens tjeneste, mens de sidste ikke havde tilstrækkeligt kendskab til dagliglivet, som det faktisk var (Timofeev, 1997).

I sine bestræbelser på at opstille en alternativ forståelsesramme for sovjetisk historie tager Timofeev udgangspunkt i en beskrivelse af det økonomiske systems funktionsmåde og herunder specielt i den „sorte økonomis“ rolle.

„Den sorte økonomi“ er ikke et nyt russisk fænomen, der først dukkede op, efter at kursen blev sat mod kapitalismen i 1991. Den eksisterede i alle de totalitære, kommunistiske stater og herunder altså også i Sovjetunionen. Det er oven i købet påvist, at den spillede en rolle allerede fra sovjetstyrets første dage (Grossman, 1977). Det var dog ikke før Sovjetunionens sammenbrud og åbningen af arkiverne, det for alvor blev muligt at begynde kortlægningen af „skygge-relationerne“ og deres omfang og betydning. Nogle forskere mener, at det er her, vi skal finde de kræfter, der indefra efterhånden underminerede ikke bare den

sovjetiske økonomi, men hele det sovjetiske system, hvilket til syvende og sidst førte til systemets kollaps (Javlinskij, 1995; Gajdar, 1995; Timofeev, 1997). I den forbindelse er begrebet skygge blevet udviklet til ikke blot at omfatte økonomien, men samfundet i sin helhed – økonomien, loven, hverdagslivet, kulturen - alt, hvad der foregik uden for eller ved siden af den kommunistiske doktrins sfære. Timofeev skriver i den forbindelse: „En lignende foragt for den skrevne lov..., nej, et lignende dementi af den skrevne lov og af statsmagten har historien aldrig kendt“ (Timofeev, 1997).

Accepterer man teorien om „skyggerelationerne“ vil Sovjetunionens historie ikke længere, eller ikke længere kun, handle om opbygningen af den kommunistiske stat, men (også) om det kommunistiske systems nedbrydning. Ikke om en åbenlys og larmende nedbrydning, som vi så det fra midten af firserne og specielt fra 1991 og frem, men en delvis skjult, stilfærdig og dagligdags erosion, der manifesterede sig i borgernes adfærd såvel i den økonomiske sfære som udenfor. Nedbrydningen startede, så snart de kommunistiske magthavere havde etableret sig og var begyndt at implementere den kommunistiske doktrin, og den voksede støt på trods af sovjetmagts succeser. Man kan tale om dannelsen af en skyggerelationernes institution, der med tiden afviste alle kommunismens teoretiske og juridiske konstruktioner. Processen, der også er blevet benævnt ”flugten fra loven” (*begstvo ot zakona*), ses som et resultat af den ”sunde fornufts” (*zdravij smysl*) sejr over den kommunistiske doktrin.

Doktrinen kontra hverdagslivets erfaringer

Fra samfundshistorisk hold kan man altså indvende mod den traditionelle sovjetforskning, at den i alt for høj grad har fokuseret på den kommunistiske doktrin på bekostning af det levede liv. Den kommunistiske doktrin blev forstået som liberalismens modsætning, og forståelsen blev følgende styret af modsætningsparrene: statsejendom/privat ejendomsret, plan/marked, staten over borgerne/individets ret, etpartisystem/politisk pluralisme. Dette paradigme har fungeret som en barriere for en dybere indsigt i det sovjetiske system i den forstand, at det dikterer, at liberale ideer og liberal adfærd – herunder den private ejendomsret og den privatejendomsretslige adfærd – hører hjemme i de liberale systemer og ikke findes i det kommunistiske. Det er imidlertid kun tilfældet, hvis vi forbliver på doktrinernes niveau, og ikke bevæger os ned i den daglige praksis. Selv i Sovjetunionen lever folk efter personlige interesser og fordele og ikke efter doktriner, skriver Timofeev rammende. Dette forklarer, hvorfor vi hos personer, der aldrig har læst en linie om liberalismens teori, kan finde en bevidsthed og en adfærd, der er modsætninger til den kommunistiske doktrin.

Modstandens kerne

Timofeev skriver med reference til Hajek, at det eneste alternativ til at underkaste sig de upersonlige og, som de kan forekomme, irrationelle markeds kræfter, er at give sig mennesker i vold, hvis magt vil vise sig at være mindst lige så ukontrollabel og derfor despotisk. Denne tese, som også Herbert Marcuse (1968) er talsmand for – når den private ejendomsret fjernes, forsvinder også det private som ekssi-

stentiel kategori, og borgerne bliver objekter for den despotiske statsmagt – synes at passe fint på de kommunistiske regimers udvikling. Timofeev vender i sine bestræbelser på at etablere en forståelsesramme for Sovjetunionens historie ovenstående tese „på hovedet“. Hvis fjernelsen af den private ejendomsret og markedsrelationerne betyder udvikling af despoti, kan man forestille sig, at et despotisk regime, hvor skyggeøkonomien er til stede i et „undersamfund“, kan udvikle sig til et regime uden despoti. Det er hans opfattelse, at det netop er det, der var tilfældet for Sovjetunionens vedkommende.

Som det er fremgået, tillægges den private ejendomsret og borgernes adfærd i den skygge-økonomiske sfære stor betydning. Både som oppositionel adfærd (til doktrinen) og som kilde til udvikling af alternativ bevidsthed. Man kan indvende, at der ikke fandtes nogen privat ejendomsret i Sovjetunionen, og at teorien derfor er meningsløs. Denne indvending kan imidlertid tilbagevises, eftersom den bygger på doktrinen og ikke på virkeligheden. Det er rigtigt, at der ifølge sovjetisk lovgivning ikke fandtes privat ejendomsret, og det er rigtigt, at den sovjetiske stat formelt ejede jorden og produktionsmidlerne. Ser man imidlertid på *dispositionsretten til ejendommen*, og det er ejendomsrettens kerne, forholdt det sig på den måde, at millionvis af sovjetborgere dagligt „holdt et stykke af ejendommen i hænderne“, var de faktiske besiddere og derfor kunne udnytte den til egen fordel. Omfanget og indholdet af denne aktivitet afhang naturligvis af den plads, den enkelte indtog i magtens pyramide, men principielt var den gældende for alle. Denne mulighed for personligt initiativ kunne ingen lov eller kontrol forhindre. Selv i arbejdslejrene var det gældende.

Den private dispositionsret eksisterede via den menneskelige faktor også de facto under den såkaldte planøkonomi. Den økonomiske aktivitets atom, der består af den enkelte aktørs individuelle vilje, evne, viden og beslutning, var altså også til stede i det sovjetiske regime. Ligesom borgeren i et liberalt samfund stod sovjetborgeren i princippet over for tre muligheder, når der skulle handles: 1) at gøre som man bør (doktrinen), 2) delvist at gøre, som man bør, 3) at gøre det modsatte af, hvad man bør. Bestemmende for valget var, i Sovjetunionen som i Vest, det personlige udbytte (*litjnaja vygoda*). Dette forblev det væsentligste, hvis ikke det eneste virkelige motiv til økonomisk aktivitet i Sovjetunionen, hævder Timofeev. I den forbindelse citeres den kendte sovjetiske økonom, Evgenij Samuilovitj Varga, der vel at mærke var systemets mand. Han skrev engang i midten af tresserne: „Med få undtagelser stræber ethvert menneske i Sovjetunionen efter at forøge sin indkomst. Ligesom under kapitalismen bliver det det vigtigste i menneskets liv“ (Timofeev, 1997).

Loven og sædvaneretten

Skyggerelationerne og „undersamfundet“ befandt sig uden for den juridiske ret, men det betyder ikke, der ikke fandtes regler og normer. Her herskede det, der bedst kan beskrives som sædvaneretten. Den ansatte i den statslige slagterforretning vidste, at han kunne sælge kød „under bordet“, uden det ville komme til myndighedernes kendskab. Patienten, der betalte for behandlingen hos en statsansat læge, vidste, at han ville få den rigtige behandling osv. Her herskede „den

sunde fornuft“ (*zdravij smysl*), den ikke juridisk formaliserede adfærd, der var rundet af selvopholdelsesdrift, tradition og individuel, personlig fordel.

Statsmagten kunne sætte de politiske og borgerlige rettigheder ud af spil, men ikke de økonomiske love. Jo flere forbud mod privat ejendom og marked, jo større skyggeøkonomi. Det er værd at bemærke, at der ikke var noget skarpt skel mellem doktrin- og skyggeverdenen. Slagteren solgte „sort kød“ i statens butikker og var egentlig statsansat, lægen solgte private ydelser på statens sygehuse osv.

Den sejlivede skyggeøkonomi

Sovjetsystemets sammenbrud forklares altså som det levende alternativs sejr over den sovjetiske doktrin. Krisen blev fremkaldt af ejendomsbesiddernes oprør. Siden midten af halvtredserne, hvor Khrustjovs reformer slog igennem, og der, som Javlinskij skriver, ikke længere var stationeret en KGB-agent ved hver drejebænk, har *de facto ejendomsretten* bredt sig i det sovjetiske system. Da Gorbatsjov i midten af firserne iværksatte sin reformpakke, begyndte økonomiske aktører at forvandle deres *de facto ejendomsret* til *de jure ejendomsret*. Loven om kooperativer fra 1987 var et af de „lovlige“ instrumenter, der blev taget i anvendelse. I 1991-92, da overgangen til kapitalismen blev erklæret, og den officielle privatiseringsproces tog sin begyndelse, gik det op for den russiske ledelse, at den faktiske privatisering allerede havde fundet sted, at der i realiteten ikke var megen herreløs ejendom at sælge ud af.

Skyggeøkonomien var ikke en biting eller en fejlfunktion i sovjetisk økonomi, der blot tjente til at holde oprøret fra døren, men en væsentlig del af det sovjetiske system, og måske det eneste, der overlevede 1991. I midten af halvfemserne var en væsentlig del af økonomien stadig sort. Kun cirka halvdelen af lønningerne blev således udbetalt ad legale kanaler.

Den samfundshistoriske forståelsesramme for Sovjetunionens historie, der er skitseret ovenfor, taler for, at opmærksomheden rettes væk fra den politiske doktrin og ideologiens rolle mod hverdagslivet. En undersøgelse af, hvordan hverdagslivet faktisk hang sammen og fungerede, vil vise, at drivkraften fandtes i det sovjetiske „undersamfund“, og at incitamenterne var de klassiske, økonomiske: selvinteressen og den personlige lykke. Det sovjetiske „undersamfund“ gav sig af gode grunde ikke eller kun sjældent til kende gennem politiske grupperinger eller anden form for manifest politisk aktivitet, men ved i „det små“ at orientere sig mod selvinteressen. Der er næppe tvivl om, at dette stilfærdige, men lange og seje træk spillede en stor rolle for systemets endelige sammenbrud i 1991.

Timofeev, der har tjent som den væsentligste inspirationskilde til afsnittet, fokuserer på skyggeøkonomien, men anfører, at den blot skal tjene til illustration af, at der også på andre områder af samfundslivet fandtes elementer eller hele systemer af alternativ adfærd og bevidsthed, der til sammen udgjorde en „skyggekultur“. Der er for så vidt ikke noget nyt i denne påstand, det er jo velkendt, at der fandtes såvel religiøse og politiske dissidenter, og man har længe talt om det sovjetiske system som et tokultursystem. Det nye er, at „den anden kultur“, eller i det mindste den økonomiske del heraf havde langt flere medlemmer end de relativt få, vi traditionelt har kaldt dissidenter.

Jeg er opmærksom på, at Timofeev bekender sig til den opfattelse, at markedsøkonomien og den private ejendomsret nærmest er en naturkraft, som ingen kulturskabte barrierer i længden kan holde tilbage. Det er naturligvis diskutabelt, men man kan måske nøjes med at sige, at det er en historisk hukommelse hos „undersamfundets“ medlemmer, der sætter sig igennem. I det følgende gennemgås tre kildetekster, der hver for sig belyser tilstedeværelsen af „undersamfundet“ i Sovjetunionen under Den anden Verdenskrig.

Praksis

Glimt af det sovjetiske undersamfund 1941-45

I det følgende præsenteres fire sager, der stammer fra det sovjetiske kommunistpartis arkiv. Der er tale om indberetninger fra Komiteen for Parti Kontrol (KPK) til Centralkomiteen. KPK's opgave var at føre kontrol med, om partiets og regeringens beslutninger blev ført ud i livet, herunder at overvåge partimedlemmernes og embedsmændenes adfærd. Organisationen havde et vidt forgrenet net af lokale underorganisationer og såkaldte kontrollører, men var blot en af de mange kontrolmuligheder, partiet havde til rådighed. Ved siden af kontrollen varetog organisationen efter alt at dømme en vigtig rolle som informant om, hvordan tilstandene i samfundet virkelig var. Denne funktion var vigtig for beslutningstagerne, som følge af at pressen, som bekendt, først og fremmest tjente propagandafunktioner.

Den første sag, der stammer fra 1941-1943, drejer sig om en række undersøgelser af, hvordan samfundet reagerede på regeringens forsøg på at fremme disciplinen på de sovjetiske arbejdspladser. Den anden sag omhandler en undersøgelse fra 1942 af, hvordan partiet løste sin opdragende funktion i en række primære partiorganisationer på produktionssteder i Arkhangelskregionen. Den tredje sag er en indberetning til Centralkomiteen om, hvordan NKVD ved hjælp af lejrfanger søgte at løse en arbejdsopgave i det nordlige Rusland i årene 1942-1945. Lejren, Sevdvinlag, var beliggende i Arkhangelskregionen og sorterede som alle de andre arbejdslejre under NKVD. Ledelsen var i 1942 blevet pålagt ansvaret for at få opført en jernbane mellem byerne Konosja og Kotlas. Den fjerde sag handler om situationen i en række landsbyer.

Indsatsen mod „egenmægtig rømning“ fra arbejdet

Der er mange vidnesbyrd om, at krigen gjorde det besværligt for partiet at opretholde samme kontrol med samfundet som i fredstid. Det skyldes formodentlig til dels, at magthaverne var tvunget til at bruge ressourcerne på bekæmpelsen af den „ydre fjende“ og derfor var nødt til at give køb på kampen mod den „indre modstand“. Det kan også have spillet en rolle, at partiledelsen havde indset, at hvis mobiliseringen af samfundet til en egentlig krigsindsats skulle lykkes, måtte der tages nye metoder i anvendelse. Man kan i den forbindelse registrere en vis overgang fra ydre til indre „beherskelsesformer“. Et oplagt eksempel herpå er partiets politik over for kirken og religionen. Allerede i slutningen af trediverne var partiet begyndt at forlade sin hidtidige særdeles hårdhændede forfølgelse af præster og troende, og efter Tysklands invasion af Sovjetunionen i juni 1941 blev denne nye „liberale kurs“ endnu mere mærkbar. Et andet eksempel var forlydender om, at de

af landbefolkningen hadede kolkhozer og sovkhozer ville blive opløst, og bønderne få jorden tilbage. Der er mig bekendt ikke noget håndfast belæg for, at disse rygter bevidst blev sat i gang af partiet, men det er en kendsgerning, at der, mens krigen varede, ikke blev gjort noget for at stoppe dem, og at man heller ikke greb ind over for de bønder, der i krigens kaos forlod kollektivbrugene og gik i gang med at dyrke deres egen jord.

Allerede i trediverne var det et problem for magthaverne, at meget store dele af arbejdsstyrken var i konstant vandring fra arbejdssted til arbejdssted. Dels gik det ud over produktiviteten, dels var de sværere at kontrollere. Arbejderne og landbefolkningen lod sig nok henholdsvis lokke af gyldne løfter og presse til at deltage i opførelsen af de nye sovjetiske gigantforetagender og at arbejde i dem, men hvis arbejdsforholdene ikke levede op til løfterne, og det gjorde de aldrig, eller hvis de ikke var tålelige, og det var de sjældent, vandrede arbejdsstyrken i stort tal bort for at prøve lykken et andet sted. Propagandaen og de stadig mere hårdhændede restriktioner hjalp kun lidt.

Problemet fortsatte efter krigens begyndelse i et omfang, der fik myndigheder til at gribe ind og stramme kursen. Det skete første gang den 26. december 1941 i form af en forordning fra den Øverste Sovjets Præsidium. Den bar den sigende overskrift: „Om arbejdernes og funktionærernes ansvar for egenmægtig rømning fra krigsindustriens fabrikker“. Direktørerne for fabrikkerne skulle for fremtiden straks melde det til den lokale statsanklager (prokuror), hvis en arbejder udeblev fra arbejdet, og anklagemyndigheden skulle dernæst sende sagen videre til det lokale krigstribunal med en påtegning om straf. Allerede den 4. januar 1943 modtog formanden for KPK, M.F. Sjkirjatov, hvis organisation skulle overvåge udviklingen, et brev fra NKVD, hvori håndhævelsen af forordningen kritiseredes. Organisationen fandt, at direktørerne og myndighederne langt fra levede op til deres ansvar. Alt for få - og nu blev de kaldt desertører - blev anholdt, fordi reglerne om registrering af deres opholdssted ikke blev overholdt, og fordi det således var umuligt for politiet at opspore dem. Som vi senere skal se, synes kritikken at have været berettiget.

Den 29. januar 1943 modtog Sjkirjatov en indberetning om situationen fra KPK's befuldmægtigede i Ivanovoregionen. Han forsikrede, at forordningen havde haft en positiv virkning, og at antallet af „deserteringer“ var faldet væsentligt. Der var dog stadig problemer især med de unge arbejdere. Ifølge de nye bestemmelser kunne „desertering“ eller blot pjækkeri fra arbejdet give op til syv års fængsel. Nogle havde imidlertid fundet en måde at omgå disse bestemmelser på. De var begyndt åbenlyst at stjæle fra arbejdspladsen, og tyveri var fyringsgrund. Det kunne ganske vist også medføre fængselsstraf, men kun op til et år, og de vidste, at dommene sjældent blev ført ud i livet. Tyverierne var, hed det i indberetningen, steget betydeligt siden de skærpede regler for udeblivelse var blevet indført.

Den 1. marts 1943 modtog de partilederne Stalin, Kalinin, Poskrebysjev, Molotov og Malenkov en redegørelse fra KPK om forordningen. Redegørelsen byggede på indberetninger fra regionerne, hvis hovedbyer var Tjeljabinsk, Tjakolovsk, Sverdlovsk og Ivanovo. Der indgik også materiale fra „Styrelsen for Krigstribunaler“, fra Justitsministeriet og fra Sovjetunionens højesteret.

I løbet af 1942 modtog krigsribunalerne i de nævnte regioner 150.028 sager om „desertirsvø“ (*dezertirsvø*). 120.307 var blevet dømt, men virkningen var beskeden, fordi de fleste af dommene var blevet afsagt, uden at den anklagede havde været til stede. Ifølge redegørelsen skyldtes det, at direktorerne, anklagemyndighederne og politiet forholdt sig alt for formalistisk til bestemmelserne, og i realiteten ikke rigtig gjorde noget for at fange synderne. Direktorerne var alt for længe om at indberette til anklagemyndigheden, og ofte var navne og adresser for utilstrækkelige til, at man kunne foretage sig videre. De formastelige, hed det, forblev i reglen på fri fod og drev rundt fra fabrik til fabrik.

Krigsribunalet i Uralskijdistriktet havde i 1942 35.120 sager, hvoraf 22.104 var blevet afgjort, uden de anklagede havde været til stede. Det lykkedes efter dommene at opspore og arrestere nogle af disse, men der var blot tale om 1.422 personer, eller 5,1 pct.

I perioden fra forordningens ikrafttrædelse og til undersøgelsen om dens virkning forelå, havde NKVD dømt 73.407 mennesker for rømning fra arbejdspladsen. I 44.430 tilfælde var det sket in absentia, og af disse var det kun lykkedes at arrestere 2.779. I virkeligheden slap altså mere end 90 pct. for straf, hvilket blev betegnet som højst utilfredsstillende.

Redegørelsen fortæller også om, at et stort antal personer, der var uskyldige, var blevet dømt. Det drejede sig om personer, der var syge eller døde, eller var blevet indkaldt til Den Røde Hær. Alligevel var de blevet indberettet for desertirering og senere dømt in absentia. Det vidner om den uorden, der herskede på fabrikkerne.

Om årsagerne til arbejdsstyrkens vandring

Sj kirjatov placerede ansvaret for rømningerne hos fabrikernes ledelser. Hvis man havde taget bare det mindste hensyn til arbejderne, ville problemerne ikke havde været så store, mente han. Han belægger sin påstand med en række eksempler, hvoraf to skal omtales i det følgende. Det drejer sig for det første om kampvognsindustrien i Ural. I løbet af fire måneder var ikke mindre end 1.172 arbejdere stukket af. De barakker, fabrikkens ledelse havde stillet til arbejdernes rådighed, var utætte, uden varme og ”ubeskribeligt beskidte”, hvorfor mange foretrak at overnatte på fabrikkerne. Det hedder i redegørelsen: ”Under efterforskningen af arbejderen Dikuns sag viste det sig, at han hverken ejede tøj eller sko, og derfor ikke kunne gå på arbejde”.

Også på Kirovfabrikken i Tjeljabinskregionen stod det slemt til. I 1942 havde 6.108 arbejdere forladt fabrikken. Forholdene blev beskrevet som ”ualmindeligt ringe”. I barakkerne var der koldt og beskidt. Der var ikke noget sengetøj, ingen drikkevand og ingen muligheder for at lave mad. Til 5000 mand var der kun 3200 madrasser og 3000 tæpper.

Yderligere stramninger ...

Som vi så, mente nogle, at de strammere regler og de skærpede straffe, der i 1941 blev indført for at bekæmpe arbejdskraftens fluktuation, havde haft en positiv virkning. Hovedindtrykket er dog, at situationen i 1943 stadig var kritisk. Dette

bekræftes af, at der den 18. marts kom yderligere en forordning på området. Denne gang fra Ministerrådet (*Sovnarkom*). Forordningens titel lød: „Om forholdsregler til styrkelse af kampen mod arbejdernes og funktionærernes egenmægtige rømning fra militærindustriens virksomheder“. Der blev iværksat en række stramminger. Blandt andet skulle NKVD inddrages i jagten på „desertørerne“ – hidtil havde det blot været det almindelige politi - og direktørerne for virksomhederne blev gjort mere direkte ansvarlige. Det blev desuden bekendtgjort, at „civile desertører“ for fremtiden ville blive sendt til fronten.

Sagen fortæller om store problemer med disciplinen på de sovjetiske virksomheder under Den anden Verdenskrig. På trods af en ihærdig indsats fra myndighedernes side lykkedes det dem ikke at forhindre, at et stort antal arbejdere så stort på statens behov, risikoen for strenge straffe og på propagandaen og udnyttede enhver mulighed for at skaffe sig de mindst ringe job. Sjkirjatov anførte i et efterord til sin redegørelse for situationen til de sovjetiske ledere, at de virksomheder, han havde fremdraget, var typiske for situationen i hele den sovjetiske industri.

Partiets opdragelse i praksis

I slutningen af 1942 fik KPK til opgave at undersøge, hvordan de lokale parti-afdelinger varetog deres opdragende arbejde under krigen. Redegørelsen, der tilgik Centralkomiteen, blev skrevet af Sjkirjatov, der sammenfattede undersøgelser af forholdene i 36 basisorganisationer. Der var tale om: 23 fabrikker, fem kolkhozer, fire statslandbrug (*sovkozer*), en landsby, en handelsorganisation og to offentlige forvaltninger.

Et af de forhold, man undersøgte, var partimedlemmernes placering i produktionen. Man fandt, at alt for få deltog i den egentlige produktion, og at det var med til at fremmedgøre partiet over for befolkningen. På raffinaderiet i Ufimskejregionen var der 175 partimedlemmer og kandidatmedlemmer, hvilket svarede til 5,8 pct. af samtlige ansatte. Kun 23 medlemmer var imidlertid beskæftiget i selve produktionen. På fabrikken Den Røde Stjerne i Kirovoblasten, der var landets største producent af tændstikker, var der 32 partimedlemmer, men kun to var beskæftiget i produktionen. Det nævnes i øvrigt som en af forklaringerne på, at fabrikken ikke i en meget lang årrække havde opfyldt sine produktionsplaner. I 1942 havde det været helt galt. Der var kun ti pct. af planen blevet opfyldt. På Krasnokamskij borefeltet arbejdede kommunisterne, som det hed, udelukkende på poster, der ikke direkte havde noget at gøre med produktionsprogrammerne. Kun to ud af 39 kommunister deltog således i selve borearbejdet. Det betød, at der på seks ud af fire boresteder ikke var nogen kommunister, der kunne holde arbejderne til ilden. På Fabrik 463 i Rjazanoblasten var der ingen afdelinger, der havde sin egen parti-afdeling, og også her var der flere afdelinger helt uden partimedlemmer. Ifølge redegørelsen stod det om muligt endnu værre til i landbrugssektoren. Her var det nærmere undtagelsen end reglen at finde et partimedlem i produktionen.

Et andet af de spørgsmål, man havde undersøgt, var partiorganisationernes aktiviteter på arbejdspladserne, og også på det område var situationen utilfredsstillende. På Fabrik 402, der var et skibsværft, var der 7.276 ansatte, hvoraf 397 var kommunister. Undersøgelsen viste, at der kun var få af fabrikkens parti-

afdelinger, der var aktive. Dette havde som resultat, at der under krigen kun var rekrutteret ganske få nye partimedlemmer. Der blev kun afholdt møder, hvis afdelinger direkte fik besked om det af byens partiledelse, og vigtige spørgsmål som arbejdsdisciplinen og vedligeholdelse af produktionsudstyret var aldrig blevet taget op.

Partiafdelingernes mangel på aktivitet blev set som den direkte årsag til de nærmest kaotiske forhold på værftet. I afdeling 13 var det kun 28 ud af 68 drejebænke, der fungerede. For samtlige afdelinger gjaldt det, at der var rodet, og at der stod importeret produktionsudstyr for mange millioner rubler, der ikke var monteret. En del stod under åben himmel, og var blevet odelagt af vejr og vind. Pjækkeriet, mest på grund af druk, var udbredt, og man regnede med, at det alene talte for 30 pct. af den samlede underudnyttelse af kapaciteten, der lå på omkring 50 pct. Hele 38 havde i tredje kvartal fået domme på grund af brud på arbejdsdisciplinen, men det havde ikke hjulpet stort.

I redegørelsen forundres man over, at ikke bare fabrikkens partiafdelinger tilsyneladende ikke gjorde noget for at afhjælpe situationen, men at også byens partikomité så til uden at foretage sig noget.

Fra krigens begyndelse og til slutningen af 1942 var der ikke nogen afdelinger, der havde anvendt *socialistisk kappestrid* for at fremme produktionen. I tre afdelinger havde formændene ganske vist besluttet at organisere kappestrid, men som undersøgelsen viste, havde de glemt at fortælle arbejderne om det.

En anden såkaldt produktionsfremmende foranstaltning, den socialistiske forpligtelse (*sotsobjazatelstvo*), som en enkelt ansat eller et kollektiv kunne påtage sig, blev ikke taget seriøst. Således havde en arbejder ved navn Lopatkin på et møde lovet kun at gå på druk, når det var allermest nødvendigt, og ellers ville han møde til tiden og adlyde sin formand. Andre lovede at betale deres partikontingent til tiden. Alt sammen var det, ifølge redegørelsen, blot udtryk for det, der blot burde være almindelig adfærd. Værftets komsomolorganisation var gået i opløsning, og der var intet, der tydede på, at det vakte bekymring.

Sagen viser, at der selv i partiets lokale organisationer var opløsningstendenser at spore i perioden. Man får indtryk af, at de lokale partifolk nærmest havde opgivet sagen, og lod tingene halte af sted, som de bedst kunne. Den lave produktivitet, den almindelige uorden og arbejdernes åbenlyse sarkasme over for de traditionelle former for mobilisering af arbejdskraften må fortolkes som deres stiltende protest mod forholdene. Redegørelsens konstatering af bureaukratiseringen af partiet – det forhold, at kun få partimedlemmer var egentlige arbejdere eller kolkhozboere – blev tillagt betydning for den uheldige udvikling, hvilket meget vel kan have været tilfældet. Det er dog tvivlsomt, om opgaven kunne have været løst ved at få flere partimedlemmer ud i produktionen.

Forholdene i den „lille lejr“

De sovjetiske fangelejre er blevet kaldt den „lille lejr“ i forhold til den „store lejr“, der var betegnelsen for det øvrige sovjetsamfund. Dette har måske mere på sig end blot politisk sarkasme, i hvert fald finder man i lejrene de samme problemer med at motivere arbejdskraften, som det var tilfældet i samfundet uden for lej-

rene. Og selv om overvågningen og kontrollen i lejrene var mere gennemgribende end i det øvrige samfund, fandt man også her såvel passiv som åben modstand mod forholdene. Forplejningen og leveforholdene i lejrene var elendige, men det var de som bekendt også mange steder i det øvrige samfund.

Ved krigens begyndelse havde NKVD og ledelsen af fangelejren Sevdvinlag, der lå i Arkhangelskregionen af Statskomiteen for Forsvaret fået ordre til at bygge en jernbane mellem byerne Konosja og Kotlas. En inspektion af byggeriet i januar 1942 viste, at arbejdet var stærkt forsinket i forhold til planen, og at hele projektet var i fare for at bryde sammen. Af de 120 millioner rubler, der var blevet bevilget til projektet i 1941, var der kun blevet anvendt omkring 80 pct. En betydelig del af disse midler var ikke blevet omsat i byggeri, men var gået til uforudsete merudgifter. En ny inspektion i slutningen af 1942, da banen efter planen skulle have været færdig, viste, at der stadig manglede 130 km. Årsagen var en ekstremt lav arbejdsdisciplin og dårlig udnyttelse af produktionskapaciteten. En kontrol viste, at kun en beskedent del af maskineriet og lastbilerne var i en stand, så de kunne anvendes. Af de 600 heste, der var til rådighed, var det kun 20 pct. der kunne bruges, resten var uarbejdsdygtige på grund af underernæring. I tredje kvartal af 1942 var 255 heste døde af sult og 51 var blevet slået ned. I gennemsnit var det kun 13.000 ud af lejrens 28.000 mand, der var i arbejde, og produktiviteten hos dem, der mødte op, blev betegnet som meget ringe. Druk, kortspil, om blandt andet madrationerne, slagsmål og drab hørte til dagens orden.

Rapporterne fra inspektionerne slog fast, at en del af miseren kunne forklares med, at mange af de folk, der ledede det daglige arbejde, tilhørte kategorien „mistænkelige personer“, hvilket vil sige personer, der tidligere var blevet dømt for kontrarevolutionær aktivitet. Det gjaldt for eksempel cheffingeniøren, Sjukin, der havde en dom på ti år, og den næstkommanderende for produktionsafdelingen. Blandt de 199 menige ingeniører, var der 83, som blev betegnet som kriminelle.

Ifølge rapportererne skulle hovedårsagen til det dårlige resultat imidlertid findes et helt andet sted, nemlig hos lejrens ledelse. Indirekte gennem minutiøse beskrivelser af forholdene blev det sagt, at med den behandling fangerne blev udsat for, kunne man ikke forvente bedre arbejdsresultater. Ledelsen havde gang på gang brudt deres løfter om udbetaling af bonus til fangerne, og arbejdstidsbestemmelserne blev aldrig overholdt. Dertil kom, at barakkerne var utætte og uden varme, og at maden var sparsom og dårlig. Sygdomsprocenten og dødeligheden var derfor meget høj. På elleve måneder i 1942 var 2.130 mand eller 7 pct. af lejrens indsatte døde.

Om situationen i landsbyerne

I 1942 holdt A.S. Sjtjrbakov, der var førstesekretær for Moskva bys partiafdeling og leder af Den røde Hærs politiske styrelse, en brandtale til lederne af de politiske afdelinger i landbrugssektorens tekniske organisationer (MTS) i regionen. Et af talens hovedbudskaber var, at disse i alt for høj grad så stort på politiske spørgsmål til fordel for løsningen af praktiske opgaver med at få landbrugsproduktionen til at hænge sammen under de ekstraordinært vanskelige forhold, som var en følge af krigen med tyskerne. Han sagde blandt andet,

..... Partiet har under kollektiviseringen lært kolkhozbonden meget, har i mangt og meget opdraget ham, men vi skal ikke lukke øjnene og tro, at kolkhozbonden er blevet genopdraget 100 pct., at han allerede er blevet en ægte socialist, at han allerede er så bevidst, at det er tilstrækkeligt, som man siger, blot at blinke med øjet, eller kun lade et enkelt ord falde, før han forstår ..."

Sjtjerbakov hentydede til, at der var sket en eksplosiv vækst i udbredelsen af „spekulation og andre småborgerlige tendenser“ blandt kolkhozbonderne. Blandt en række konkrete eksempler nævnte han det forhold, at bønderne ikke afleverede hestene til kollektivbrugene, men i stedet brugte dem til at transportere brænde til eget forbrug og til at transportere kartofler fra egne jordstykker til markedet. En sådan adfærd, advarede han, ville føre til kolkhozernes sammenbrud, og derfor var det de lokale politiske leders pligt at tage sig af sagen og fordømme det som landsforræderi. Om den forestående høstkampagne hed det: „Såsåeden skal samles ind, men uden partimæssig politisk arbejde, vil der ikke blive samlet noget som helst ind“.

Talen berører to problemer, der synes at have været udbredt. For det første var de lokale partiafdelinger i forfald. Afholdelsen af politiske møder, politiske skolingskurser og udøvelsen af andre former for propaganda var til de politiske leders store fortrydelse blevet afløst af praktiske spørgsmål. Det andet problem var afvandringen fra den kollektive/samfundsmæssige sektor til den private. Bønderne gav i stigende omfang pokker i arbejdet på kollektivjordene og koncentrerede sig om dyrkningen af deres egen beskedne jordstykker. Der var i første række tale om selvforsyning, men også om produktion til markedet.

En indberetning fra Orlovsk oblast fra 1943 bekræfter ovenstående udvikling. Men den rummer også en anden i denne sammenhæng interessant historie. Regeringen havde vedtaget en bestemmelse om, at bønder fra de evakuerede områder skulle have stillet en halv hektar jord til rådighed. Korrespondenten beretter fra sit område om, at dette i stort omfang blev udnyttet af bønder, der blot foregav at komme fra tyskernes besættelseszoner, men som i virkeligheden bare var ude efter at få deres egen jord. Undertiden var der tale om søskende, der slog deres jorder sammen, og i realiteten organiserede sig som „private bønder“ (*edino-litjniki*). Senere kom forældre og andre familiemedlemmer til. Kolkhozbonderne i området deltog næsten ikke i tilsåningen af kolkhozernes jorde, hvilket havde medført, at man havde været nødt til at leje arbejdskraft. Der var i den forbindelse ofte tale om „private bønder“, der på den måde optjente arbejdstid (*trudodni*), som de dernæst vekslede til såsåed og andre goder til brug for driften af deres „egne brug“. „De private bønders“ og kolkhozbondernes besætninger voksede støt med grise og kvæg, der var blevet evakueret fra besættelseszonerne, og som på det sorte marked blev solgt for en flaske vodka eller to. Man havde forsøgt at tvangsudskrive dem til kollektivbrugene, men det gik meget trægt. Selv partimedlemmer var beskæftiget med denne form for virksomhed. En formand for en landsbysovjet havde således sikret sig fire køer fra de evakuerede områder. På et tidspunkt var han kommet på bedre tanker og ville føre dem over i kolkhozens stald. På vejen traf han imidlertid sin kone, som, selv om også hun var partimed-

lem og professionel agitator, var af en anden mening. Det kom til et voldsomt skænderi mellem de to i overværelse af hele landsbyen.

Til slut skal vi se på endnu et eksempel på „privatiseringstendenserne“ i landbruget. I en rapport fra formanden for den politiske afdeling ved Maskin og Traktor Stationen (MTS) i Udinskregionen hed det i afsnittet om udkørslen af mæg:

„Planen for udkørsel af mæg fra stationens kolkhozer er kun opfyldt med 35 pct. (1943). Det betyder, at der i realiteten næsten ikke er kørt noget mæg ud på kolkhozernes jorde. Kostaldene er overfyldt med mæg, og omkring staldene ligger der store bunker. I kolkhozerne Tjapaev, Sejr, Femårsplanen, Morgenrøden, Ny erfaring og andre, har der hobet sig så meget mæg op i staldene, at det har været nødvendigt at fjerne lofterne. Køerne kan ikke trække vejret, de bliver kvalt og falder om ...“

Til formandens store ærgrelse herskede der ikke tilsvarende problemer på kolkhozbøndernes „hjælpebrug“.

Afslutning

Også før partistatens sammenbrud i 1991 beskæftigede forskerne sig med sovjetisk samfundshistorie, eller historie „fra nedenu“. Det var på en måde selve kernen i de såkaldte revisionisters kritik af den traditionelle sovjetforsknings fokuseren på „den store politik“. Det nye i forhold til dengang er, at der nu fokuseres på samfundets modstand mod regimet, mens man dengang forsøgte at vise, at regimet havde rod i samfundet (Getty og Manning, 1993). Det er min opfattelse, at „den nye samfundshistorie“, der, hvad angår arkivadgang, er betydelig mere privilegeret end „den gamle“, er vigtig ikke blot til forståelsen af, hvordan sovjetborgerne virkelig levede, men også til forståelsen af såvel den „store indenrigs- som udenrigs-politik“.

De fire sager, der er behandlet her, vidner om, at (under-)samfundets medlemmer ikke automatisk og blindt parerede ordrer, men at de på trods af statens og partiets omfattende bestræbelser på at styre og kontrollere fulgte egne interesser, der gik på tværs af den officielle doktrins mål. Det skal vel at mærke ikke ses som et argument for, at Sovjetunionen *ikke* var et totalitært samfund. Denne betegnelse er stadig dækkende af den grund, at magthaverne bestræbte sig på at opnå den totale kontrol, at de havde tvangsmidlerne, og endelig, at de ikke stod tilbage for at anvende selv de mest barbariske metoder til at opnå deres mål. Det betød imidlertid ikke, at disse mål blev nået. Derimod blev de søjler, der bar regimet, indefra og stykke for stykke pillet fra hinanden, og i 1991 brød bygningen, som bekendt, endelig sammen.

Noter

1. Stor tak til Mette Skak for gode kommentarer og forslag.

Litteratur

- Almond, Gabriel og Sidney Verba (1963). *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five States*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brzezinski, Zbigniew (1989). *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, London: Macdonald.
- Davies, Sarah (1997). „Us against them: Social Identity in Soviet Russia 1934-41“, *The Russian Review*, Vol. 56, No. 1, pp. 70-90.
- Gajdar, Egor (1995). *Gosudarstvo i evoljutsija*, Moskva: Evrazija.
- Getty, Arch and Roberta Manning (1993). *Stalinist Terror – New Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grossman, Gregory (1977). „The Second Economy of the USSR“, *Problems of Communism*, Vol. 5, No. 26.
- Javlinskij, Grigorij (1995). *Ekonomika Rossii, nasledstvo i vozmoznosti*, Moskva: EPIcentr.
- Keane, John (ed.) (1993). *Civil Society and the State*, London: Verso.
- Kulavig, Erik (1999). *Tretten historier om udydige russere*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Lewin, Moshe (1995). *Russia/USSR in Historical Motion*, New York: The New Press.
- Marcuse, Herbert (1968). *One Dimensional Man*, London: Routledge.
- Rossman, Jeffrey (1997). „The Teikovo Cotton Workers Strike of April 1932“, *The Russian Review*, Vol. 56, No. 1, pp. 44-70.
- Schlapentokh, Vladimir (1989). *Public and Private Life of the Soviet People*, Oxford: Oxford University Press.
- Timofeev, Lev (1997). „Institutsionalnaja korruptsija sotsialistitjeskoj sistemy“ i Jurij Afanasev (red.), *Sovetskoe obsjtjestvo*, bind 2, Moskva: Rossisijskij Universitet.
- Zinoviev, Aleksandr (1994). *Kommunizm kak realnost*, Moskva: Tsentropoligraf.

Kilder

- TsKhSD (Tsentr Khraneniija Sovremennoj Dokumentatsii) ("Partiarkivet"), fond 6, opis 6, d. 1787, 1481, 149